

ІСТОРИОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ЮРКА ТЮТЮННИКА

© Ореньчук О.Ю., 2006

Досліджено з історіографічного погляду основні історико-мемуарні праці Ю. Тютюнника – “Революційна стихія”, “Зимовий похід 1919–20 рр.” та “З поляками проти України”.

The main historic and memorial works by Yu. Tyutyunyk “The Revolutionary Spirit”, “The winter campaign of (1919–1920 and with the Poles against Ukraine)” have been studied in the article using the historiographical approach.

Доба визвольних змагань українського народу 1917–1921 років багата численними прикладами звитяг і поразок, мужності і нерішучості, відданості і зради. У вкрай складних історичних обставинах людям важко було віднайти чіткі орієнтири, що призводило до коливань, переходів з одного табору до іншого. Безперечно, однією з найбільш контroversійних постатей цієї доби є Юрко Тютюнник. Активний учасник українського військового руху в Криму в 1917 р., один із організаторів Звенигородського коша Вільного козацтва в 1918-му, начальник штабу повстанських військ отамана Григор'єва, а згодом – командир Залізної дивізії Дієвої армії Директорії УНР, заступник командувача військ УНР, помічник командувача Першим зимовим походом М. Омеляновича-Павленка, нарешті – викладач “стратегії і тактики громадянської війни” в Харківській школі червоних командирів – такі основні віхи військової кар'єри цієї непересічної особистості, перемолотої, зрештою, в жорнах сталінського ОГПУ. Поряд із тим, Ю. Тютюнник був і талановитим письменником, писав кіносценарії, але найбільший інтерес для істориків становлять його історико-мемуарні твори, присвячені періоду визвольних змагань 1917-1921 рр. На жаль, донині в українських історіографічних працях твори Ю. Тютюнника не знайшли належного висвітлення. Можна відзначити хіба що невелике дослідження О. Романчука [1]. Ґрунтовніші праці О. Шатайла [5] та Ю. Макотерського [6] стосуються, головню, життєвого шляху Ю. Тютюнника, його ж історико-мемуарні праці у них не проаналізовані.

У цій статті автор має на меті дослідити з історіографічного погляду основні праці Ю. Тютюнника, проаналізувавши їхнє значення для вивчення історії визвольних змагань 1917–1921 рр.

Оснoву історіографічної спадщини Юрка Тютюнника становлять три праці – “Революційна стихія”, “Зимовий похід 1919–20 рр.” та “З поляками проти України”. Перша з них присвячена подіям 1917–1918 рр. Вперше надрукована вона була 1923 року в “Літературно-науковому віснику”, а 1937 р. перевидана. У ній висвітлено три основні блоки питань – український військовий рух в Сімферопольському гарнізоні навесні 1917 р.; події в політичному житті України влітку 1917 р., зокрема, другий Всеукраїнський військовий з'їзд; створення та діяльність Звенигородського коша Вільного козацтва у 1917–1918 рр. Розповідаючи про перші кроки українського руху в сімферопольському гарнізоні, автор акцентує увагу на організаційному оформленні Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка, який об'єднав до середини квітня 1917 р. близько десяти тисяч військовослужбовців-українців (із загального складу гарнізону 30 тисяч) [2, с. 15–18]. Відзначимо, що Тютюнник був активним учасником цього руху, перебуваючи на службі в 32-му запасному полку. Зокрема, 30 квітня 1917 р. його було обрано першим заступником голови вказаного клубу [5, с. 8–9]. У праці відображено гостре протистояння між росіянами і військовослужбовцями інших національностей, зокрема татарами. Доволі докладно висвітлено культурно-просвітню діяльність Українського військового клубу, апогеєм якої стало Шевченківське свято, влаштоване 24 травня. Характерно, що уже в цій першій частині “Рево-

люційної стихії” автор засуджує вкрай нерішучу позицію політичних провідників українства – соціал-демократів, котрі тримались за ідею автономізму та федерації і неспроможні були поставити завдання побудови незалежної Української держави. Характеризується і позиція самостійників – опонентів соціал-демократів. Відзначається, що “наші українські соціал-демократи боролись за місця у військовому комітеті для того, щоби дезорганізувати і спровокувати українське військо” [2, с. 21]. Власне, ці замітки важливі для розуміння атмосфери, в якій зароджувався український військовий рух навесні 1917 р. – атмосфери невизначеності, відсутності політичної волі у керманців українства – волі до будівництва власної держави і армії як складової повноцінного державного організму.

Цікавою є розповідь очевидця про події, що відбувались під час другого Всеукраїнського військового з’їзду. Як делегат з’їзду, Тютюнник був прихильником боротьби між автономістами і самостійниками за вплив на військовий рух. Зокрема змальовано, як соціал-демократи зуміли захопити керівництво з’їздом, провівши рішення про утворення президії, до якої увійшли виключно автономісти, за винятком одного Міхновського [2, с. 30]. Певна увага приділена утворенню і діяльності Українського генерального військового комітету.

Вкрай важливим для розуміння специфіки стосунків, що складались між військовими і політичним керівництвом, є описання Тютюнником першого засідання депутатів Центральної Ради, обраних військовим з’їздом, а особливо – промови на цьому засіданні В. Винниченка та реакції депутатів на неї [2, с. 37–39]. З цього випливає, що провідники Центральної Ради недооцінювали значення армії, розглядаючи військових як “матеріал до агітаційної роботи на селах”. До того ж, соціал-демократи, дотримуючись своїх вузькопартійних інтересів, намагались посіяти ворожнечу між солдатами та офіцерами.

Помітне місце у першій праці Ю. Тютюнника займає описання історії створення і діяльності Звенигородського коша Вільного козацтва, кошовим якого його було обрано 12 лютого 1918 р. [5, с. 13]. Докладно висвітлені механізми самоорганізації українського населення, що були задіяні Лютневою революцією і призвели до формування цілком своєрідної, суто української за формою і змістом територіальної військової організації. Досліджено персоналії організаторів і керівників Вільного козацтва, зокрема Семена Гризла, Левка Шевченка та деяких інших. Основна увага приділена бойовим операціям Звенигородського коша. Зокрема, розповідається про спробу частин коша на початку липня 1917 р. прийти на допомогу полкові ім. Полуботка під час його виступу в Києві [2, с. 50–51]. Цікавою і змістовною є розповідь про бойові дії Звенигородського коша в січні-лютому 1918 р. проти частин колишньої російської армії, що пробивались на схід. Ймовірно, саме праця Тютюнника стала головним джерелом для Б. Гнатовича, коли він писав розділи, присвячені Вільному козацтву, першої ґрунтовної “Історії українського війська” [3, с. 378–381].

Друга праця Ю. Тютюнника – “Зимовий похід 1919–1920 рр.” – вперше була видана в Коломиї 1923 р. У ній автор дає розгорнуту характеристику героїчним сторінкам історії Дієвої армії УНР, що увійшли в історію як Перший зимовий похід. Праця не є виключно мемуарним твором, а солідним воєнно-історичним дослідженням, при написанні якого Тютюнник використав широкий спектр документальних джерел. Це, насамперед, накази і розпорядження по арміях і дивізіях, оперативні, розвідувальні і політичні звіти, листи та заяви офіційного характеру різних урядових осіб, документи, захоплені у ворога, а також преса. Варто відзначити, що в описуваний період Ю. Тютюнник займав досить високі посади – командира Київської дивізії, а з кінця 1919 р. – заступника командувача військами УНР, тож він добре був обізнаний із військово-політичною обстановкою. Характерно, що ця праця Ю. Тютюнника названа серед основних джерел, що були використані М. Омеляновичем-Павленком при написанні його фундаментального твору “Зимовий похід” [4, с. 9]. Проте не втримався і від критики, відзначивши, що “У своїх спогадах Ю. Тютюнник – мій зручний і в партизанщині досвідчений помічник ... змалював бридку картину кулюарних розмов та вибриків політичних недоуків, свідками яких були ми всі, і ці розмови ми заховавали від чужого недоброго ока, щоби не кидати на свою хвору Батьківщину болотом” [7, с. 43].

У першому розділі “Зимового походу” характеризується військово-політична обстановка, яка складалась в листопаді 1919 р. Відзначено, зокрема, що укладення Українською галицькою армією

перемир'я з Денікіним, а також воєнні поразки, епідемія тифу і незабезпеченість матеріалами породили серед лав Наддніпрянської армії переконання в безнадійності подальшої боротьби. Поділяли це переконання навіть представники вищого військового керівництва, зокрема, військовий міністр В. Сальський [2, с. 74–75]. Особливо цікавим є опис наради керівництва армії УНР в Жмеринці, де не виявилось суттєвої опозиції проти переговорів з Денікіним, і лише невелика група молодих старшин вважала можливою подальшу боротьбу навіть без бази.

Вагомою для історіографії є характеристика Ю. Тютюнником вкрай драматичних подій, пов'язаних із заколотом отамана Волоха [2, с. 83–86]. Аналізуючи причини цієї ситуації, автор піддає гострій критиці політичних лідерів Директорії, звинувачуючи їх у недовірі до армії, невмінні підбирати людей на відповідні посади, неприйнятті своєчасних рішень, коли виявились наміри заколотників тощо. Безперечно, характеристика цих явищ дає змогу дослідникам глибше і об'єктивніше визначити не лише причини конкретної ситуації, пов'язаної із заколотом Волоха, але й зрозуміти причини загальних військово-політичних невдач Директорії. Далі Тютюнник критикує Петлюру за його манеру керівництва – численні наради замість потрібного армії єдино начальства і “поради” командирам частинам замість чітких наказів. Відзначено, зокрема, що вкрай важлива нарада 6 грудня 1919 р., на якій приймалися рішення щодо подальшої боротьби, проходила взагалі без Петлюри, який, хоч і сам скликав цю нараду, виїхав до Польщі. Петлюра передав лише письмовий наказ про призначення командувачем Дієвою армією Омеляновича-Павленка, а його заступником – Юрка Тютюнника, проте в наказі не містилось жодних вказівок щодо подальших дій [2, с. 88–89]. Як відзначив автор, “7 грудня 1919 року армія розпочала свою мандрівку без окремого політичного центру” [2, с. 95], тобто була кинута політиками напризволяще. Треба згадати про характеристику опису цих подій, що дає М. Омелянович-Павленко, який відзначає, що Тютюнник “освітлює цей момент у всіх його дрібницях, при чому він дає багато місця персональним моментам” [4, с. 15].

У другому розділі досліджуваної праці Ю. Тютюнник зупиняється на стосунках між Дієвою армією і УГА після укладення командуванням останньої угоди з Денікіним. Відзначено, що ці стосунки лишалися загалом приязними. Коли частини збірної групи, що вирушила в Зимовий похід, вступили на територію Поділля, де знаходились частини УГА, між представниками двох армій пройшли переговори, що завершилися укладенням 24 грудня 1919 р. у Вінниці угоди про спільні дії [2, с. 96–97]. Завдяки цьому вдалось очистити від денікінців Вінниччину. Особливо актуальним і в наш час є свідчення автора про організовані білогвардійцями при відступі єврейські погроми в містечках Поділля [2, с. 100]. Це спростовує тезу про антисемітський характер українського визвольного руху, активно насаджувану ворогами незалежної України.

Третій розділ “Зимового походу” присвячений подіям не стільки військовим, скільки політичним, а саме – діяльності отамана Волоха та боротьбистів з налагодження співпраці з більшовиками в січні 1920 р. Ю. Тютюнник, який перебував на самостійницьких позиціях, засуджує подібні дії, відзначаючи “...у таборі національних ворогів раз у раз можна знайти союзників, але ніколи приятелів, бо їх там нема. ...хто в боротьбі проти своїх соціальних ворогів базується на елементах ворожої нації, той неминуче закінчує в кращому випадку політичною смертю, у гіршому – ренегатством” [2, с. 111].

Наступний розділ присвячений проблемам стосунків Української Галицької армії з більшовиками (утворення Ревкому УГА та укладення угоди про перехід на бік більшовиків). З погляду історіографії важливими є наведена Ю. Тютюнником оцінка цих подій з погляду командування Дієвою армією. Зокрема, відзначено, що, залишившись без політичного керівництва, УГА послідовно уклала три угоди, що виключали одна одну – із Денікіним, Наддніпрянською армією та більшовиками. УГА, на відміну від Наддніпрянської армії, не зважилась на перехід до партизанських форм боротьби. Причину цього Ю. Тютюнник вбачає у відсутності відповідного досвіду (адже УГА була регулярним військом, тоді як основу Наддніпрянської армії становили колишні повстанські загони), непристосованості організації УГА до партизанських дій, а найголовніше – нерішучості командування [2, с. 116]. Поряд із тим, частину вини автор покладає і на керівництво Наддніпрянської армії, яке, незважаючи на укладену 24 грудня 1919 р. угоду з УГА

про спільні дії, не дало галичанам жодних вказівок, фактично, залишивши їх напризволяще. Не останню роль в переході УГА на бік червоних відіграла, на думку Тютюнника, і підризна діяльність більшовицьких агентів. Це підтверджується наведеною цитатою з більшовицької преси [2, с. 119].

У подальших частинах висвітлюється військово-політична ситуація, що складалась наприкінці січня 1920 р. Відзначено, зокрема, що 21 січня на нараді в с. Гусівці було прийнято рішення про припинення боротьби проти Добровольчої армії, яка вже не становила серйозної загрози, і зосередженні усіх зусиль проти більшовиків. Там же були намічені першочергові завдання – вихід в район Канів-Черкаси-Чигирин, який уже був зайнятий червоними [2, с. 124]. Це рішення слід визнати цілком обґрунтованим, оскільки сили Дієвої армії були доволі обмеженими, і розпорозувати їх було нерозумно. Відзначено, що вихід Північної групи (Волинська та Київська дивізії) на Київщину сприяв активізації тут повстанського руху. Як логічний результат успішного походу на Київщину, автор подає рішення наради командуючих дивізіями від 12 лютого про перехід на Лівобережжя [2, с. 127]. Проте там армія перебувала всього чотири дні, після чого повернулася на правий берег Дніпра. Подібне рішення Ю. Тютюнник пояснює відсутністю у керівництва Зимового походу ясної інформації про військово-стратегічну і політичну ситуацію в Європі. До того ж, був отриманий лист від І. Мазепи, котрий наполягав на негайному русі Дієвої армії на захід. Тут вкотре довелось вирішувати проблему взаємовідносин між двома українськими арміями, оскільки єдину приступну переправу через Південний Буг в м. Бершадь охороняли частини Другого Галицького корпусу, що перейшов на бік більшовиків. Упродовж двох місяців тривало протистояння, бо жодна з українських армій не наважувалась на відкриту конфронтацію з іншою. Зрештою, в галицьких частинах почались спонтанні виступи проти більшовиків, а деякі галицькі частини приєднувались до Дієвої армії – Ю. Тютюнник наводить приклад Галицької кінної бригади Шепаровича [2, с. 133]. Намагаючись допомогти частинам УГА, яким загрожувало роззброєння і репресії з боку більшовиків, Дієва армія вирушає на північ, і 1–3 травня 1920 рр. районі Тульчина, Вапнярки, Комаргорода і Крижополя завдає поразки частинам більшовицької 14-ї армії. Проте це не врятувало УГА. У підсумку Ю. Тютюнник відзначає, що УГА, залишена без політичного керівництва, “неправильно орієнтувалась у надзвичайно складних політичних обставинах і внаслідок того помилялася” [2, с. 134].

Значну увагу автор приділяє характеристиці морального стану Дієвої армії, відзначаючи, що в Зимовому поході вона, здебільшого, складалась з людей, відданих ідеї визволення України, тому особливих проблем із підтримкою дисципліни не виникало [2, с. 135–136].

Третя військово-історична праця Ю. Тютюнника – “З поляками проти України” – була написана у зовсім інших умовах, ніж дві попередні – тоді, коли Тютюнник виїхав в УСРР і став на бік радянської влади (зі своєї волі чи під примусом – важко сказати; зрештою, однозначної відповіді на це ми, можливо, ніколи не дізнаємось). За своїм характером ця книга – не стільки історичне дослідження, скільки пропагандистський твір, зняряддя ідеологічної боротьби, що відзначено і у передмові, написаній відомим радянським діячем М. Любченком: “Мемуари Юрка Тютюнника – це не просто спогади сучасника, це перш за все акт обвинувачення. На лаві підсудних сидять поруч себе українська еміграція й польська дипломатія. І читаючи мемуари, не знаєш, хто з двох підсудних більш винний...” [8, с. 3].

Попри яскраве ідеологічне забарвлення, у творі Тютюнника все ж можна знайти деякі моменти, цікаві з історіографічного погляду. Автор починає свою розповідь з моменту повернення частин Дієвої армії із Зимового походу [9, с. 19–20]. Українське військо за 180 днів цього походу пройшло під керівництвом М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника 2500 верст [5, с. 48]. Зрозуміло, що потрібен був відпочинок. До регулярної армії Тютюнник повертається восени 1920 р. – у найдраматичніший момент визвольних змагань, коли, залишившись сам на сам з більшовиками українська армія вела нерівну боротьбу. Очолювана Тютюнником Київська дивізія брала участь в жорстоких боях поблизу Гусятина [5, с. 55]. Зрештою, 21 листопада 1920 р. Дієва армія перейшла Збруч, опинившись на контрольованій поляками території Галичини. Тут українські частини були інтерновані, та чільники визвольного руху не полишали надії на продовження боротьби, яка за цих умов могла вестись лише партизанськими методами. За таких обставин виявився затребуваним

партизанський досвід Ю. Тютюнника – в січні 1921 р. його призначено начальником партизансько-повстанського штабу [5, с. 58]. У своєму творі Ю. Тютюнник торкається деяких проблем організації цього штабу, акцентуючи увагу на стосунках з С. Петлюрою та польськими військовими властями [9, с. 39–56]. Певна увага приділена стосункам із лідерами російської військової еміграції в Польщі, зокрема, Б. Савінковим [9, 68–70].

Розповідь про Другий зимовий похід Тютюнник розпочинає з маловідомого розвідувального рейду загону Нельговського, що відбувся в жовтні-листопаді 1921 р. Відзначаючи добре спорядження цього загону, одночасно автор стверджує, що за браком часу загін свого завдання не виконав, не зумівши висвітлити оперативну обстановку на радянській Україні [9, с. 75–76].

Досить докладно змальована Тютюнником підготовка південної групи (він спирається на рапорт сотника Оксюка від 9 березня 1922 р). Охарактеризовано особовий склад і озброєння групи, причому відзначено, що наявної зброї вистачило лише на половину бійців [9, с. 76–79]. Останнє твердження ставить під сумнів тезу про повну підтримку українського повстанського руху з боку поляків, адже в такому разі вони б вжили зусиль до кращого озброєння партизан. Описано момент переходу групи через кордон в ніч з 26 на 27 жовтня. Після цього розповідається про формування і озброєння північної групи, що перейшла кордон в ніч на 4 листопада. Посилаючись на рапорт Ю. Отмарштейна від 29 листопада 1921 р., Тютюнник відзначає, що ця група мала на момент перетину кордону 800 чоловік особового складу, але гвинтівок вистачало лише половині бійців [9, с. 84]. Проте описання подальших подій ведеться несистематизовано і уривчасто – очевидно, Тютюнник не хотів акцентувати увагу на бойових діях на контрольованій радянською владою території. Зрозуміло, це знижує вартість аналізованої праці.

Підводячи підсумок, відзначимо, що історіографічна спадщина Ю. Тютюнника становить значний інтерес навіть для сучасних дослідників. Зокрема, його праця “Революційна стихія” містить цікаві відомості про розгортання українського військового руху в Криму, про діяльність Центральної Ради та Другий всеукраїнський військовий з’їзд. Значний інтерес становить і описання автором історії створення та діяльності Звенигородського коша вільного козацтва. “Зимовий похід 1919–20 рр.”, попри певну суб’єктивність, залишається одним з основних джерел для вивчення Першого зимового походу Дієвої армії. Значно нижчу історіографічну вартість має вкрай заідеологізована праця “З поляками проти України”, проте і в ній можна знайти деякі цікаві відомості стосовно діяльності партизансько-повстанського штабу та Другого зимового походу.

1. Романчук О. Юрко Тютюнник – отаман і генерал // Слово Просвіти. – 2004. – Ч. 28 (248). – 8-14 липня. – С. 10; 2. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів: Універсум, 2004. – 192 с.; 3. Крип’якевич І., Гнатювич Б. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – 568 с. 4. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід // За Державність. – Зб. 1. – Каліш, 1935. – С. 9–52. 5. Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 144 с. 6. Макотерський Ю. Юрко Тютюнник – генерал-хорунжий Армії УНР. – Чортків, 2001. – 64 с. 7. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід // За Державність. – Зб. 4. – Каліш, 1934. – С. 9–72. 8. Любченко М. Передмова / В кн.: Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків: Державне вид-во України, 1924. – С. 3–7. 9. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків: Державне вид-во України, 1924. – 108 с.